

MIŁOSIĘRDZIE KLUCZEM DO ZROZUMIENIA CHRZEŚCIJAŃSTWA WEDŁUG KARDYNAŁA WALTERA KASPERA

Słowa kluczowe: miłosierdzie, Walter Kasper, religie, chrześcijaństwo

Keywords: mercy, Walter Kasper, religions, Christianity

Schlüsselwörter: Barmherzigkeit, Walter Kasper, Religionen, Christentum

Refleksja nad chrześcijaństwem i jego wiarygodnością stanowi rdzeń teologicznych analiz, jakie od lat podejmuje kard. Walter Kasper (ur. 1933)¹. Niemieckiego hierarchę, w przeszłości profesora, akademika, a także przewodniczącego Papieskiej Rady Popierania Jedności Chrześcijan, nieustannie fascynują tajemnice wiary².

* Joanna Kozakiewicz – magister teologii (2023), obecnie odbywa specjalistyczne studia teologiczne na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie, pracę magisterską poświęciła zagadnieniu wiarygodności chrześcijaństwa w perspektywie miłosierdzia: *Misericordiae splendor we współczesnej refleksji teologicznej* (ks. Józef Tischner, kard. Christoph Schönborn, abp Grzegorz Ryś). ORCID :<https://orcid.org/0009-0006-3351-7657>, e-mail: asia_kubinska@wp.pl.

¹ „Walter Kasper urodził się w 1933 r. w Heidenheim. Filozofię i teologię studiował na uniwersytetach w Tybindze i Monachium. W roku 1957 wyświęcony na kapłana w diecezji Rottenburg-Stuttgart w wieku zaledwie 31 lat objął katedrę teologii dogmatycznej na fakultecie teologii katolickiej uniwersytetu w Münster. W latach 1970–1989 pracował jako profesor teologii dogmatycznej na uniwersytecie w Tybindze. Od połowy lat siedemdziesiątych angażował się w prace różnych komisji teologicznych episkopatu niemieckiego i Kościoła powszechnego (m.in. członek Międzynarodowej Komisji Teologicznej, sekretarz Nadzwyczajnego Synodu Biskupów, który odbył się w Rzymie w 1985 r.). W 1989 r. został biskupem ordynariuszem diecezji Rottenburg-Stuttgart, a w 1999 r. Jan Paweł II mianował go sekretarzem Papieskiej Rady Popierania Jedności Chrześcijan. Dwa lata później stanął na czele Rady i został kardynałem”; G. Bubel, *Między tradycją i nowoczesnością*, w: *Leksykon wielkich teologów XX/XXI wieku*, red. J. Majewski, J. Makowski, Warszawa 2003, s. 147.

² Zob. W. Kasper, *Nowe akcenty w rozumieniu służby kapłańskiej*, „Concilium” 1–5(1969), s. 161–170; W. Kasper, *Kościół jako wspólnota*, „Communio” 4(1986), s. 26–42; W. Kasper, *Kościół jako sakrament jedności*, „Communio” 2(1988), s. 3–9; W. Kasper, *Kościół jako miejsce przebaczenie grzechów*, „Communio” 1(1990), s. 46–55; W. Kasper, *Kościół wobec wyzwań postmodernizmu*, „Przegląd Powszechny” 12(1998), s. 278–286; 1(1999), s. 48–58; W. Kasper, *Relacja między Kościołem powszechnym a Kościołem lokalnym. Przyjacielska polemika z krytyką kard. Josepha Ratzingera*, „Przegląd Powszechny” 10(2001), s. 25–39; W. Kasper, *Między Moskwą a Rzymem*, „Przegląd Powszechny” 6(2002), s. 307–318; integralny, a zarazem pełny wykład nauki o Kościele

Pierwszym obszarem jego badań jest Kościół, któremu poświęcił gros swoich prac, ale także życie, służąc jako prezbiter, potem biskup, w końcu kardynał i watykański dyplomata³. Już w jednej z pierwszych publikacji⁴, dotyczącej istoty katolickiej wiary, hierarcha podkreśla: Kościół nie istnieje „ze względu na samego siebie. Nie można ze względu na niego samego wstawiać się za nim, bronić go i kochać. Autentyczny i przekonujący może stać się Kościół jedynie ze względu na sprawę, którą reprezentuje, z powodu której istnieje. Dlatego teologiczna refleksja Kościoła na temat samego siebie i swojej struktury jest w historii teologii stosunkowo świeżej daty”⁵.

Drugim obszarem badań jest osoba Jezusa Chrystusa⁶ i cała chrystologia, do której niemiecki kardynał nieustannie powraca⁷. W ostatnich latach refleksja teologiczna W. Kaspera dotyczy *praxis*, czyli praktycznego wymiaru teologii⁸. Niemiecki hierarcha to także obrońca papieskiego urzędu, a szczególnie obecnego pontyfikatu⁹. „W teologiczno-akademickiej i teologiczno-duszpasterskiej działalności Waltera Kaspera, podsumowuje jego teologię G. Bubel, dochodzą do głosu dwa podstawowe założenia jego myśli: wierność tradycji Kościoła oraz konieczność jej interpretacji w dialogu ze współczesnym światem. Teologia Kaspera to ciągłe próby dialogu między przeszłością i terażniejszością. Próby szukania syntezy między tymi dwoma założeniami nie zawsze kończą się powodzeniem, ale teolog i biskup Walter Kasper

niemiecki kardynał prezentuje w swojej ostatniej wielkiej pracy, zob. W. Kasper, *Kościół katolicki. Istota, rzeczywistość, posłannictwo*, Kraków 2014.

³ Surowa krytyka od lat towarzyszy niemieckiemu kardynałowi, zob. L. Villa, *Walter Kasper*, [bmw]; T.P. Terlikowski, *Herezja kardynałów*, Kraków 2015.

⁴ W. Kasper, *Rzeczywistość wiary*, Warszawa 1979.

⁵ Tamże, s. 111.

⁶ Zob. tenże, *Jezus Chrystus*, B. Białecki, Warszawa 1983; tenże, *Bóg Jezusa Chrystusa*, Wrocław 1996, s. 200–247; także zob. N. Podhorecki, *Jezus Chrystus jako concretum universale w myśli teologicznej Waltera Kaspera*, w: *Jezus Chrystus w refleksji współczesnych teologów*, red. B. Kochaniewicz, Poznań 2013, s. 75–93. Inne opracowanie teologii niemieckiego kardynała zob. N. Podhorecki, *Das Absolute in der Geschichte. Konzeption Objawienia według Waltera Kaspera*, w: *Objawienie Boże w interpretacji współczesnych teologów*, *Studia Theologiae Fundamentalis*, nr I/2010, s. 209–236.

⁷ W latach dziewięćdziesiątych XX w. głośnym cechem odbił się spór między kard. Ratzingerem a kard. Kasperem na temat relacji między Kościołem powszechnym a kościołami lokalnymi. Chodziło w nim o subtelny problem teologiczny, który miał i ma w gruncie rzeczy zasadnicze znaczenie dla przyszłego kształtu życia całego Kościoła. Według J. Ratzingera w relacji między Kościołem powszechnym, czyli uniwersalnym, a kościołami partykularnymi, czyli lokalnymi, istnieje ontologiczne i historyczne pierwszeństwo Kościoła powszechnego nad kościołami lokalnymi. Dla W. Kaspera teza ta jest nazbyt abstrakcyjna i dedukcyjna, zbyt mało w niej wymiaru historycznego. Raczej należałoby ukazać wzajemne przenikanie się Kościoła powszechnego i kościołów lokalnych, jakie miało miejsce w historii, co świadczy o wczesnej postaci *communio*. Jedność Kościoła w żaden sposób nie ogranicza jego różnorodności; zob. J. Majewski, *Spór o rozumienie Kościoła. Eklezjologiczne uwarunkowania i perspektywy wielkich debat teologicznych na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa [brw], s. 179–206; tenże, *Teologia na rozdrożu*, Kraków 2005, s. 214–232.

⁸ Zob. W. Kasper, *Miłosierdzie. Klucz do chrześcijańskiego życia*, Poznań 2014; tenże, *Zaczniј na nowo. Wielki Post i Zmartwychwstanie*, Poznań 2018.

⁹ Tenże, *Papież Franciszek. Rewolucja czułości i miłości. Korzenie teologiczne i perspektywy duszpasterskie*, Warszawa 2015; tenże, *Świadek miłosierdzia. Moja podróż z Franciszkiem*, Ożarów Mazowiecki 2016.

– przekonany o słuszności tej drogi – kroczy nią wytrwale, świadom tego, że inne rozwiązania w gruncie rzeczy prowadzą donikąd”¹⁰.

W pracy *Miłosierdzie. Klucz do chrześcijańskiego życia* niemiecki teolog zajmuje się tematem niezwykle ważnym, w ostatnich latach niemalże kluczowym dla teologii, który nierzadko bywa „traktowany po macoszemu”¹¹. Walter Kasper zauważa, że duchowość i mistyka chrześcijańska w refleksji nad tym przymiotem znacznie wyprzedzają teologię akademicką. Niemiecki hierarcha swoją refleksję sytuuje w kręgu kultury miłosierdzia.

Miłosierdzie jest jedynym ratunkiem na obojętność, odrzucenie czy negację Boga. Wypełnia każdą sferę życia nie tylko chrześcijan, ale także ludzi dobrej woli żyjących na Ziemi. W obliczu tragicznych wydarzeń z XX i XXI wieku, takich jak kataklizmy, wojny i narastający niepokój związany z sytuacją polityczną na świecie, nasuwa się pytanie o przyszłość świata i rzeczywistość bardziej humanitarną. Za kard. W. Kasperem należy podkreślić, że miłosierdzie i tylko ono jest w stanie dokonać zmian i świat uczynić lepszym¹².

Sięgając do myśli niemieckiego teologa, w części pierwszej autorka ukaże rozumienie miłosierdzia, jakie jest zawarte w innych religiach. Część druga będzie poświęcona biblijnemu obrazowi miłosierdzia. W części trzeciej przedstawione zostanie systematyczne spojrzenie na tę tajemnicę. Część czwarta będzie dotyczyła nowych akcentów w spojrzeniu na miłosierdzie, jakie można odnaleźć w myśli W. Kaspera.

ŚLADY MIŁOSIĘRDZIA W INNYCH RELIGIACH

Analizując inne religie w kluczu obecności w nich tajemnicy miłosierdzia¹³, niemiecki teolog rozpoczyna od podstawowego stwierdzenia: skoro wyznawcy rozmaitych systemów religijnych żyją obok siebie i są na wyciągnięcie ręki, ponieważ świat się „skurczył”, to „dobrze byłoby rzucić okiem poza podwórko własnej kultury i zajrzeć do świata innych religii”¹⁴. Może bowiem okazać się, że „współczucie i dobroczynność nie są cechą wyłącznie naszego kręgu kulturowego – to cecha całej ludzkości i wszystkich religii”¹⁵. W spojrzeniu na inne religie towarzyszy kardynałowi soborowa perspektywa, zgodnie z którą wszystkie religie pragną dać odpowiedź na „głębokie tajemnice ludzkiej egzystencji”¹⁶, przyjmując za punkt wyjścia własną tradycję. Ponadto wszystkie religie łączy współczucie, „które we wszystkich wiel-

¹⁰ G. Bubel, *Między tradycją i nowoczesnością*, w: *Leksykon wielkich teologów XX/XXI wieku*, red. J. Majewski, J. Makowski, Warszawa 2003, s. 158.

¹¹ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 9.

¹² Tamże, s. 217.

¹³ Zob. K. Kościelniak, *Chrześcijaństwo w spotkaniu z religiami świata*, Kraków 2002; P. Moskal, *Religia i prawda*, Lublin 2008; M. Rusecki, *Traktat o religii*, Warszawa 2007; Z.J. Zdybicka, *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988; *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religijologicznej*, red. H. Zimoń, Lublin 2010.

¹⁴ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 44.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

kich religijnych tradycjach uznawane jest za jedną z największych cnót¹⁷. Kardynał Kasper ma przy tym świadomość, że jego uwagi w tym zakresie to zaledwie zarys poglądów dotyczących miłosierdzia, każda bowiem tradycja religijna w tym zakresie cechuje się rozległym spojrzeniem.

Niemiecki teolog rozpoczyna od hinduizmu, zauważając, że to najstarsza tradycja religijna¹⁸. Ponadto jest on trzecią religią świata, jeśli chodzi o liczbę wyznawców. Sam termin został wprawdzie sztucznie utworzony, jednak zawiera pewien zbiór różnorodnych tradycji hinduistycznych, „obejmuje on różne nurty religijne oraz różnorakie wyobrażenia bogów, różne szkoły i poglądy, które nie dysponują ani wspólnym, powszechnie obowiązującym wyznaniem wiary, ani żadną centralną instytucją”¹⁹. Z perspektywy miłosierdzia kluczowe pozostaje słowo *ahimsa*. Rozumiemy przez nie współczucie, chociaż sam termin jest różnorodnie interpretowany. Najpierw chodziło w nim „o zaniechanie czynienia komuś szkody i stosowania przemocy”²⁰. Termin ten stał się zasadą postępowania dopiero w końcowej fazie epoki wedyjskiej. Ideał ten przywołał Mahatma Gandhi, nadając mu nowy sens²¹. Unikanie przemocy zaczął on odnosić do wszystkich sfer życia, także do polityki. Wzywając do oporu, ale bez stosowania przemocy, hinduski działacz społeczny „zapewnił sobie wielkie wpływy w ruchach walczących o prawa obywatelskie świata zachodniego”²². Po nim niemiecki teolog i filantrop Albert Schweitzer, odwołując się do idei *ahimsy*, rozwinął koncepcję czci dla życia²³.

Drugim systemem, który przywołuje W. Kasper, jest buddyzm²⁴. Do dzisiaj trwają spory o jego wymiar religijny. Badacze zastanawiają się, na ile jest on nauką o mądrości, a na ile religią. Według buddyjskiej legendy doświadczenie ludzkiej krzywdy doprowadziło do nawrócenia samego Buddę. Dla niego celem buddyjskiej mądrości stało się przezwyciężenie cierpienia na drodze etycznego postępowania, medytacji i współczucia. Srodkiem ważnym, ale nie jedynym, który pomaga to osiągnąć, jest dobroć – *metta*. „Dobroć jest aktywną, bezinteresowną formą miłości i ma na celu pomyślność wszystkich czujących istot. Jest ona wyrazem współczucia (*karuna*), to znaczy pełnego sympatii zrozumienia dla krzywdy i losu człowieka oraz wszystkich istot żyjących. Owa wszechogarniająca miłość i gotowość niesienia pomocy obejmuje wszystkie istoty i zjawiska tego świata”²⁵.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Zob. M.K. Byrski, *Spotkanie z hinduizmem*, Warszawa [brw]; G. Flood, *Hinduizm. Wprowadzenie*, Kraków 2008; M. Kudelska, *Hinduizm*, Kraków 2006; H. von Stietencron, *Hinduizm*, Warszawa 2010.

¹⁹ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 44–45.

²⁰ Tamże, s. 45.

²¹ Zasada moralna obecna w hinduizmie, buddyzmie. Nakazuje poszanowanie wszelkiego życia, zaleca niezabijanie i niezadawanie obrażeń cielesnych żadnym istotom żywym.

²² W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 45.

²³ Tamże.

²⁴ Zob. L. Fic, *Buddyzm w kulturze Zachodu*, Lublin 2016; tenże, *Zbawienie w buddyzmie*, Lublin 2017; R. Gethin, *Podstawy buddyzmu*, Kraków 2010; D. Schlingloff, *Buddyzm. Monastyczna i świecka droga zbawienia*, Warszawa 2004.

²⁵ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 45–46.

Obok hinduizmu i buddyzmu kluczowa rolę w spotkaniu z chrześcijaństwem odgrywa islam, mający całkowicie odmienny charakter od religii dalekowschodnich²⁶. Jest on w jakiś sposób „zakorzeniony w tradycji Nowego i Starego Testamentu”²⁷. A nawet sytuuje się go wraz z judaizmem i chrześcijaństwem w kręgu religii Abrahama²⁸. Chociaż w kluczowych kwestiach różni się od chrześcijaństwa, to jednak kładzie mocny akcent na miłosierdzie²⁹. W Koranie każda ze 114 sur zaczyna się słowami „W imię Boga Miłosiernego i Litościwego!”³⁰. Z wszystkich wymienianych imion Boga, a jest ich 99, tylko dwa pojawiają się najczęściej – Miłosierny i Litościwy. Ponadto każdy wyznawca islamu zobowiązany jest do współczucia, czyli *rahmahu*, względem uwięzionych, wdów i sierot, ma także obowiązek płacenia podatku na ich rzecz³¹.

Spoglądając na wymienione religie, należy dostrzec fundamentalne różnice istniejące między nimi a chrześcijaństwem. Dobrze jednak zauważyć, że obecne w nich miłosierdzie, dobroć i współczucie stanowią element je łączący³². Zdaniem W. Kaspera „tam, gdzie giną współczucie, dobroczynność, wzajemna pomoc oraz wzajemne przebaczenie, gdzie ich miejsce zajmuje egoizm oraz ludzka obojętność, zaś międzyludzkie relacje ograniczają się do ekonomicznych procesów wymiany – wszędzie tam humanizm kultury i społeczeństwa wystawiony jest na poważne niebezpieczeństwo”³³. Niemiecki teolog podkreśla, że punkty styeczne, a takim na pewno jest kwestia miłosierdzia, „mają istotne znaczenie dla współistnienia oraz współpracy religii w jednoczącym się świecie”³⁴.

BIBLIJNE ROZUMIENIE MIŁOSIĘRDZIA³⁵

Należy zadać pytanie: czym jest miłosierdzie i jaki jest Bóg? Zdaniem W. Kaspera ten przymiot Boży prowadzi do urzeczywistnienia sprawiedliwości. Miłosierdzie lepiej można zrozumieć w połączeniu z biblijnym znaczeniem słowa *καρδιά* (serce), które oznacza w sensie antropologicznym centrum człowieka, siedzibę uczuć i rozsądku. Z tego samego źródła wynika także, jakie serce ma Bóg, który wyszukuje ludzi

²⁶ Zob. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2007; A. Scarabel, *Islam*, Kraków 2004.

²⁷ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 46.

²⁸ Zob. G. Weigel, *Wiara, rozum i wojna z dżihadyzmem. Wezwanie do działania*, Warszawa 2007.

²⁹ Zob. *Jednakowe słowo dla nas i dla was. List 138. uczonych i zwierzchników muzułmańskich do przywódców chrześcijaństwa*, „Więź” 591(2008), s. 31–54.

³⁰ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 46.

³¹ Zob. tamże, s. 46-47.

³² Tamże.

³³ Tamże, s. 51.

³⁴ Tamże, s. 47.

³⁵ Zob. tekst papieża Franciszka na temat miłosierdzia: *Miłosierdzie to imię Boga. Rozmowa z Andream Toriellim*, Kraków 2016; teksty teologów: G. Ryś, *Skandal miłosierdzia*, Kraków 2015²; Ch. Schönborn, *Miłosierdzie. Niemożliwe staje się możliwe*, Poznań 2010; J. Tischner, *Drogi i bezdroża miłosierdzia*, Kraków 2015.

podobnych sobie (1 Sm 13,14; Jr 5,15; Dz 13,22). Jego serce smuci się z powodu grzechu (Rdz 6,6). U Ozeasza serce Boga wzdryga się, rozpalają się Jego wnętrzności, bo nie chce On już niszczyć (Oz 11,8). W Starym Testamencie Bóg ukazany jest jako miłosierny. Angażując się w losy świata, posiada serce, które „wybucha gniewem, ale potem ów gniew dosłownie wywraca się w miłosierdzie”³⁶ – zauważa W. Kasper. Tym, co odróżnia Go od ludzi, jest miłosierdzie. „Suwerenność Boga objawia się przede wszystkim w odpuszczaniu win i wybaczeniu. Odpuszczać i wybaczać może wyłącznie ten, kto nie podlega wymaganiom czystej sprawiedliwości, lecz stoi ponad nimi i dlatego może darować sprawiedliwą karę oraz pozwolić zacząć od nowa”³⁷.

Boga nie można zamknąć w utartych schematach. Chociaż teologia stara się Go zrozumieć i ściga Go na Jego drogach, to mimo wysiłków nie sposób poznać Stworzyciela od początku do końca. Zamknięcie Boga w definicjach przez teologię jest wręcz niemożliwe. Ciężko na sposób ludzki zrozumieć, jaki On jest, szczególnie jeśli weźmiemy pod uwagę miłosierdzie, które jest objawieniem Jego transcendencji przekraczającej wszystko, co ludzkie. Według W. Kaspera „w miłosierdziu objawia się jako ten, który jest zupełnie Inny, a zarazem – paradoksalnie – jako ten, który jest nam bliski. Jego transcendencja nie jest nieskończoną dałą, a Jego bliskość nie jest pozbawionym dystansu koleżeństwem”³⁸.

W Starym Testamencie odsłonięcie imienia Bożego Mojżeszowi ukazało, że miłosierdzie Boga jest otoczone łaskawością i wiernością. Objawienie, które przekazał prorok Ozeasz, potwierdza nierozzerwalność tego przymiotu z Bożą świętością³⁹. Obraz miłości, jaki zawarty został w Starym Testamencie, przedstawia Boga, który w swoim miłosierdziu powstrzymuje gniew, a nawet sam się wycofuje. Czyni tak, by dać człowiekowi szansę na nawrócenie. „Nie jest sędzią, który sędzi według narzuconych zasad”⁴⁰. To On sam ustala prawo, jednocześnie nie jest funkcjonariuszem przy jego wypełnianiu⁴¹.

Nowy Testament rozpoczyna się wraz z narodzinami Jezusa Chrystusa. Ignacy Antiocheński nazywa to wydarzenie wyjściem Syna z milczenia Ojca. Mistrz Eckhart z kolei stwierdza: „Bóg, który wydaje się ludziom odległy i którego często wielbimy jedynie w milczeniu, przebudził się w samym środku mroku świata, z niezbadanych przyczyn porzucił milczenie i ukazał się nam w swoim odwiecznym Słowie, które stało się Ciałem”⁴² (J 1,1.14). Dla dobra człowieka i zniweczenia śmierci „niezmienny w swoim Bóstwie przyjął to, co ludzkie”⁴³.

Jezus głosił miłosierdzie w słowie i świadczył je w czynie. Litował się nad tłumem chorych (Mt 14,14), nad zgłodniałymi (Mt 15,32). Był głęboko wstrząśnięty i płakał nad śmiercią Łazarza (J 11,35.38). W mowie o sądzie ostatecznym identyfikował się z ubogimi, głodującymi, prześladowanymi (Mt 25,31-46). Na krzyżu wybaczył

³⁶ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 63.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże, s. 64.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże, s. 66.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże, s. 77.

⁴³ Tamże.

łotrowi i tym, którzy Go ukrzyżowali (Łk 23,34.43). Dla św. Łukasza miłosierdzie jest doskonałością boskiej Istoty. Bóg nie potępia, lecz przebacza, daje i obdarza miarą dobrą, utrzęsioną, obfitą, nawet przepelnioną. Boże miłosierdzie jest niejako nadproporcjonalne; przekracza każdą miarę⁴⁴. Przesłanie, jakie Jezus głosił, i znaki, których dokonywał, wzbudzały sprzeciw tak wielki, że zaprowadziły Go na krzyż. Zdaniem niemieckiego teologa trzeba odrzucić w tym kontekście błędną ideę zastępstwa: w rzeczywistości Bóg nie potrzebuje ofiary, aby usmierzyć swój gniew⁴⁵. Na krzyż śmierć zaprowadziła samą siebie. „Śmierć Jezusa jest więc śmiercią śmierci i zwycięstwem życia. Dlatego Paweł sztydzi: gdzie jest, o śmierci, twoje zwycięstwo?”⁴⁶ (1 Kor 15,55).

Podjmując temat końca życia, należy postawić szereg pytań: Czy Bóg potrafi cierpieć? Czy można powiedzieć, że Bóg jest współcierpiący w swoim miłosierdziu? Czy razem ze swoim ludem raduje się i zasmuca? Tradycyjna teologia scholastyczna uznawała to za niemożliwe. Argumentowała, że Bóg jest Absolutem, znajduje się ponad ludźmi i światem, cierpienie uznawano za przejaw słabości, więc nie można go przypisać Bogu, który jest doskonały. Odmiennie zdanie na ten temat ma Biblia. Ukazuje Go jako wrażliwego, współczującego, nie apatycznego (Flp 2,6n.; Hbr 4,15; 1 Kor 1,2.23)⁴⁷.

Papież Pius XII w encyklice *Haurietis aqua*, powołując się przy tym na nauczanie Ojców Kościoła, podkreślił, że „dzięki unii hipostatycznej drugiej osoby Boskiej z człowieczeństwem afekty i cierpienia ludzkiej natury Jezusa są również afektami i cierpieniami Bożej osoby”⁴⁸. Gdyby Bóg w Nim nie cierpiał, ta śmierć byłaby tylko ludzka, a On tylko niesłusznie straconym człowiekiem. „Wyłącznie dlatego, że cierpiał w Nim i umierał sam Bóg, który jest nieśmiertelny i jest Panem życia i śmierci, Jezus mógł pokonać śmierć w śmierci”⁴⁹.

W obliczu wielu katastrofalnych wydarzeń pytamy: skoro Bóg jest tak bardzo miłosierny, to czemu pozwala na niezawinione cierpienie? Okropność wojen, przemoc, ludobójstwo, tortury, okrucieństwa fizyczne i duchowe, klęski żywiołowe, epidemie, genetyczne upośledzenia. Jak Bóg może na to wszystko patrzeć? Krzywdy i nieszczęścia już w starożytnym antyku były powodem do krytyki religii. Biblia zawiera wiele skarg i pieśni żałobnych. Psalmi lamentacyjne (Ps 6; 13; 22; 31; 44; 57) wyrażają poczucie opuszczenia przez Boga. Jednak żaden z nich nie kończy się smutkiem, ale nadzieją. Teksty te ukazują, że On jest blisko.

Jezus również wpisał się w tę tradycję starotestamentową. Doświadczył przecież opuszczenia, co podkreślają słowa wypowiedziane na krzyżu: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” (Mk 15,34). Żydzi uważali, że zacytowanie początku Psalmu 22 jest równoznaczne z powiedzeniem całosci. Tekst ten kończy się jednak optymistycznym akcentem. Udręki należą do części chrześcijańskiego życia. Walter Kasper zaznacza, że w „każdej sytuacji, nawet bardzo trudnej, pozornie beznadziejnej, może-

⁴⁴ Tamże, s. 79–81.

⁴⁵ Tamże, s. 87.

⁴⁶ Tamże, s. 94.

⁴⁷ Tamże, s. 133.

⁴⁸ Pius XII, *Encyklika „Haurietis aquas”* (1955), w: *Opoka* [on-line], https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/encykliki/haurietis_aquas_15051955 (dostęp: 1.10.2024).

⁴⁹ Tamże.

my mieć pewność, że Bóg przy nas jest i z nami”⁵⁰. Wobec tych, „którzy Go miłują, współdziała we wszystkim dla ich dobra” (Rz 8,28; por. Hbr 12,5-7.10-11). Tę myśl wyraża również hymn *Te Deum laudamus* w słowach: „Zjaw swą litość w życiu całym tym, co zebrał Twój opieki, Tobie Panie, zaufałem, nie zawstydzę się na wieki”⁵¹.

W relacji Boga do człowieka ważne jest spojrzenie na istotę mistyki trynitarniej. Ukazuje ona Tróję Świętą, która zamieszkuje w duszy sprawiedliwego – znajduje to również biblijne potwierdzenie⁵². Mistyka trynitarna, na co zwraca uwagę kard. Kasper, w sposób szczególny była widoczna u bł. Elżbiety od Trójcy Przenajświętszej. Modlitwa, którą ułożyła, ukazuje ten rodzaj duchowości. Brzmi ona następująco: „Uwielbiam Cię, mój Boże, Trójco Przenajświętsza! Dopomóż mi zupełnie zapomnieć o sobie, abym nieporuszona i uspokojona, mogła zamieszkać w Tobie tak, jakby moja dusza znajdowała się w wieczności. Oby już nic nie zdołało zamącić mego pokoju ani wyprowadzić mnie z Ciebie, o Mój Ty Niezmienny, lecz niech każda minuta coraz głębiej zanurza mnie w Twoją Tajemnicę. Napelnij pokojem moją duszę, uczyn w niej swoje niebo, swoje ulubione mieszkanie i miejsce swego odpoczynku”⁵³.

Głębokie doświadczenie Bożej obecności nie jest połączone z eksplozją radości czy długim trwaniem w ekstazie. „Boży blask jest tak jasny, że człowiek, oślepiiony nim, wpada w ciemność”⁵⁴. Miłosierdzie, według niemieckiego teologa, nie jest tanim pocieszeniem ze strony Boga. Mistycy często doświadczali czasu ciemniej nocy, tak jak Jezus w momencie śmierci czuli się samotni i opuszczeni. Mistyka to pielgrzymka, która trwa pod krzyżem i czeka na zmartwychwstanie, w nadziei wypatruje wieczności z Bogiem⁵⁵. „Miłosierdzie jest źródłem i celem Bożych dróg”⁵⁶.

SYSTEMATYCZNA REFLEKSJA NAD TAJEMNICĄ MIŁOSIERDZIA

Prawo Starego Testamentu szczególnie chroniło słabych i ubogich. Akcentowało obowiązek jałmużny (Tb 4,7-11). Uczynki miłosierdzia w judaizmie pełniły istotną rolę⁵⁷. Taką samą naukę reprezentował Jezus w swoim nauczaniu. Kiedy mówił o sądzie ostatecznym, wskazywał, że to nie uczynki wynikające z pobożności będą brane pod uwagę, ale uczynki miłosierdzia (Mt 25,35-39.42-44). Taki jest Bóg: „Chce raczej miłosierdzia niż ofiary” (Oz 6,6).

Miłość i miłosierdzie są kluczowe dla zrozumienia, czym jest chrześcijaństwo i co ze sobą niesie. Walter Kasper stwierdza: „nie ma miłości Boga bez miłości bliźniego”⁵⁸. „Przykazanie nowe daję wam, abyście się wzajemnie miłowali” (J 13,34). Miłość stanowi kluczowy element chrześcijańskiego życia. To właśnie dzięki mi-

⁵⁰ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 142.

⁵¹ Zob. *Te Deum*, w: *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [on-line], https://pl.wikipedia.org/wiki/Te_Deum (dostęp: 28.09.2024)

⁵² W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 110.

⁵³ Tamże, s. 111.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, s. 148.

⁵⁸ Tamże, s. 149.

łości można rozpoznać wyznawców Jezusa⁵⁹. W swoim nauczaniu potwierdzał to św. Augustyn: „bez miłości i poza wspólnotą Kościoła wszystko jest niczym” (*De baptismo* I, 8, 10nn.)⁶⁰.

Samo przesłanie o Bożym miłosierdziu musi być obecne w nauczaniu, życiu i misji Kościoła. Każdy chrześcijanin powinien stawiać ten przymiot na piedestale. Jego ogromne znaczenie ukazał Jan XIII podczas inauguracji Soboru Watykańskiego II. Stwierdził, że Kościół musi się posługiwać lekarstwem miłosierdzia. Może ono się realizować na trzy sposoby: przez głoszenie, w sakramencie pokuty i czyn – tylko wtedy szczególnie może ono zajaśnieć w Kościele⁶¹.

Zdaniem W. Kaspera „wszystkie sakramenty są sakramentami miłosierdzia”⁶². Sakrament pokuty jest szczególnym miejscem, w którym człowiek pozostawia swoje brzemię. Żadne spotkanie z miłosiernym Bogiem nie jest tak bezpośrednie, jak słowa wypowiedziane w imię Jezusa: „Pan odpuszcza tobie grzechy”⁶³. Tylko ten sakrament umożliwia bardziej miłosierne obcowanie we wspólnocie Kościoła⁶⁴.

Przebite serce Jezusa (J 19,37) ujawnia miłość Boga, który stał się człowiekiem. Święty Bonawentura nawiązując do tej biblijnej sceny, powiedział: „byśmy przez ranę widoczną ujrzeli ranę miłości niewidzialnej”⁶⁵. Święty Augustyn uważał, że przez tę ranę otworzyły się drzwi życia i z nich popłynęły sakramenty Kościoła, bez których nie da się osiągnąć życia⁶⁶.

Święty Jan Chryzostom demaskował fałszywą pobożność. Jego zdaniem „miłość bliźniego jest matką wszelkiego dobra i znakiem rozpoznawczym chrześcijanina”⁶⁷. Dawał do zrozumienia wiernym, że bez dobroczynności pobożne uczynki nic nie znaczą. Miłość bliźniego jest lepsza niż ćwiczenie się w cnocie, a nawet większą ma wartość niż męczeństwo⁶⁸.

Jezus „nie wstydził się swoich uczniów, stał się dla ludzi bratem, dźwigał ich pohańbienie aż po śmierć na krzyżu. Oto miłosierdzie Jezusa, którym chcą żyć jedynie związani z Nim, oto miłosierdzie Ukrzyżowanego”⁶⁹. Obowiązkiem każdego chrześcijanina jest upominać błądzących (Ez 33,1-9). Przez ewangelizację świeccy wypełniają w świecie swoją misję prorocką i jest to trudniejsze, ponieważ dokonuje się w zwykłych sytuacjach życia codziennego⁷⁰.

Przesłanie o miłosiernym Bogu może być wiarygodnie głoszone pod warunkiem, że język nauczającego będzie ukształtowany przez miłosierdzie. Nie można odplacać

⁵⁹ Tamże, s. 151.

⁶⁰ E. Litak, *Uzupełnienia: Św. Augustyn o zasadzie „extra Ecclesiam nulla salus”*, w: *Szkola Teologii* [on-line], <https://szkolateologii.dominikanie.pl/disputatae/uzupelnienia-sw-augustyn-o-zasadzie-extra-ecclesiam-nulla-salus/> (dostęp: 28.09.2024).

⁶¹ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 175.

⁶² Tamże, s. 179.

⁶³ Tamże, s. 182.

⁶⁴ Tamże, s. 183.

⁶⁵ Tamże, s. 128.

⁶⁶ Tamże, s. 129.

⁶⁷ Tamże, s. 152.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże, s. 153.

⁷⁰ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2002, nr 905.

tą samą monetą przeciwnikom Kościoła⁷¹ – podkreśla W. Kasper. Prawidłowo rozumiany dialog wymaga słuchającego serca, ponad wszystko należy mówić prawdę w miłości, „bo tylko wtedy będzie ona ujmująca i przekonująca, tylko wtedy może zostać zrozumiana i zaakceptowana jako to, czym jest, a mianowicie jako prawda zbawienia”⁷².

NOWE AKCENTY W SPOJRZENIU NA MIŁOSIĘDZIE

Miłosierdzie jest sercem chrześcijaństwa i ożywia miłość. Sprawiedliwość jest satysfakcją dla tego, kto ją wymierza. Miłosierdzie ogrzewa serce, powoduje wzruszenie i rodzi miłość, daje motywację, by być lepszym. O tym, jak ważna jest wzajemna troska o siebie, mówił Chrystus. „Wszystko, co uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, Mnieście uczynili” (Mt 25,40-45). Te słowa szczególną wartość mają wobec tych, którzy przyjmują Ciało Jezusa. Taka osoba staje się chodzącym tabernakulum. Według W. Kaspera nie trzeba naprawiać całego świata, lecz należy spotykać Chrystusa w cierpiącym⁷³: „ubogich zawsze macie u siebie” (J 12,8).

Niemiecki teolog podkreśla: „chcesz czcić Ciało Chrystusa? Nie dopuść, aby było nagie. Uczciwszy Je jedwabnymi szatami w świątyni nie pozwól, by na zewnątrz umierało z zimna z powodu nagości. Ten, który powiedział «To jest Ciało Moje» i potwierdził słowo czynem, powiedział także «Widzieliście, że byłem głodny a nie daliście mi jeść». Chrystus w Eucharystii potrzebuje czystej duszy, Chrystus w drugim człowieku potrzebuje wielkiego starania [...]. Bóg nie potrzebuje złotych naczyń, ale złotych dusz”⁷⁴. Pierwotne gminy chrześcijańskie ukazywały prawdziwą naukę Jezusa. Jego wyznawcy wzajemnie sobie pomagali, szczególnie wdowy i chorych otaczali opieką. Byli świadectwem dla innych, potwierdzeniem prawdziwości Bożych słów. Mówiono „oni to się miłują”⁷⁵.

„Błogosławieni miłosierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią” (Mt 5,7). Słowa te ukazują cel życia człowieka, który jest powiązany z tajemnicą Boga. Ten, kto jest miłosierny, również tego samego doświadczy. W tym błogosławieństwie zawarta jest jedność Ojca, Syna i Ducha Świętego, miłość ogarnia sprawiedliwość, dając początek miłosierdziu⁷⁶. „Pełnienie dzieł miłosierdzia sprawia błogosławione skutki i stanie się rozstrzygającym kryterium na Sądzie Ostatecznym”⁷⁷. Na miłosierdzie nie będą mogli liczyć jedyni ci, którzy są zatwardziali, znieczuleni na dobroć Boga. Na życie z dala od Niego będą skazani tylko tacy, którzy zamknęli się w sobie i trwają w samozadowoleniu⁷⁸.

⁷¹ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 178.

⁷² Tamże, s. 179.

⁷³ Tamże, s. 166.

⁷⁴ Tamże, s. 189.

⁷⁵ Tamże, s. 183.

⁷⁶ Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*, Kraków 1991, nr 8.

⁷⁷ W. Chrostowski, *Błogosławieni miłosierni*, „Rycerz Niepokalanej” 806–807(2023), s. 10.

⁷⁸ Tamże.

Walter Kasper podkreśla potrzebę budowania kultury miłości. Wspólnoty kościelne mogą przyczynić się do wzrostu humanizmu w społeczeństwie, dzięki temu „nasze państwo socjalne zyska duszę”⁷⁹.

ZAKOŃCZENIE

Sięgając do myśli niemieckiego teologa, w części pierwszej niniejszego opracowania autorka ukazała rozumienie miłosierdzia w innych religiach. Część druga była poświęcona biblijnemu obrazowi miłosierdzia. W części trzeciej przedstawione zostało systematyczne spojrzenie na tę tajemnicę. Część czwarta dotyczyła nowych akcentów w spojrzeniu na miłosierdzie, jakie można odnaleźć w myśli Waltera Kaspera. Kończąc analizy, należy podkreślić, że tajemnica miłosierdzia, co ukazuje niemiecki teolog, zawiera się w wielkich systemach religijnych. Żadna z religii nie zapomina o ubogich i potrzebujących. Miłosierdzie zajmuje istotne miejsce zarówno w religiach monoteistycznych, jak i dalekowschodnich. Biblijne rozumienie tej kwestii jest nad wyraz oryginalne. Zarówno teksty Starego, jak i Nowego Testamentu wykazują się oryginalnością, zwracając uwagę na tajemnicę Boga, który jest miłosierny, i Jezusa, który przeszedł przez ziemię, czyniąc miłosierdzie.

Odwołując się do bogatej tradycji kulturowo-religijnej, W. Kasper w sposób pełny i całościowy buduje teologię miłosierdzia, sięgając do Biblii i Tradycji. Nie jest mu obce doświadczenie świętych i głos ostatnich papieży. Niemiecki kardynał w miłosierdziu upatruje lek na wszelkie problemy związane z ludzką egzystencją i cywilizacją. Może ono uczynić świat bardziej ludzkim, gdy będzie przenikało sferę społeczną. Dla Kościoła jest imperatywem, by budował cywilizację miłości. „Doświadczenie Bożego miłosierdzia zachęca nas i zobowiązuje do tego, byśmy stali się świadkami miłosierdzia i opowiadali się za miłosierdziem na tym świecie”⁸⁰.

MIŁOSIĘRDZIE KLUCZEM DO ZROZUMIENIA CHRZEŚCIJAŃSTWA WEDŁUG KARDYNAŁA WALTERA KASPERA

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest ukazanie tajemnicy miłosierdzia jako klucza do zrozumienia chrześcijaństwa w świetle pism kardynała Waltera Kaspera. W części pierwszej autorka ukazuje rozumienie miłosierdzia, jakie jest zawarte w innych religiach. Część druga jest poświęcona biblijnemu obrazowi miłosierdzia. W części trzeciej przedstawione zostaje systematyczne spojrzenie na tę tajemnicę. Część czwarta dotyczy nowych akcentów w spojrzeniu na miłosierdzie, jakie można odnaleźć w myśli W. Kaspera. Wnioski, jakie autorka wyciąga z przeprowadzonych analiz, są następujące: tajemnica miłosierdzia zawiera się w wielkich systemach religijnych. Żadna z religii nie zapomina o ubogich i potrzebujących. Miłosierdzie zajmuje

⁷⁹ W. Kasper, *Miłosierdzie*, s. 217.

⁸⁰ Tamże, s. 145.

istotne miejsce zarówno w religiach monoteistycznych, jak i dalekowschodnich. Biblijne rozumienie tej kwestii jest nad wyraz oryginalne. Zarówno teksty Starego, jak i Nowego Testamentu wykazują się oryginalnością, zwracając uwagę na tajemnicę Boga, który jest miłosierny, i Jezusa, który przeszedł przez ziemię, czyniąc miłosierdzie. Odwołując się do bogatej tradycji kulturowo-religijnej, W. Kasper w sposób pełny i całościowy buduje teologię miłosierdzia, sięgając do Biblii i Tradycji. Nie jest mu obce doświadczenie świętych i głos ostatnich papieży. Niemiecki kardynał w miłosierdziu upatruje lek na wszelkie problemy związane z ludzką egzystencją i cywilizacją.

MERCY AS THE KEY TO UNDERSTANDING CHRISTIANITY ACCORDING TO CARDINAL WALTER KASPER

SUMMARY

The aim of this article is to present the mystery of mercy as a key to understanding Christianity in the light of the writings of Cardinal Walter Kasper. In the first part, the author presents the understanding of mercy that is contained in other religions. The second part is devoted to the biblical image of mercy. The third part presents a systematic view of this mystery. The fourth part concerned new accents in the view of mercy that can be found in the thought of W. Kasper. The conclusions that the author draws from the conducted analyses are as follows: the mystery of mercy is contained in great religious systems. No religion forgets the poor and the needy. Mercy holds an important place in both monotheistic and Far Eastern religions. The biblical understanding of this issue is extremely original. Both the texts of the Old and New Testaments demonstrate originality, drawing attention to the mystery of God who is merciful, as well as Jesus, who passed through the earth showing mercy. Referring to the rich cultural and religious tradition, W. Kasper builds a theology of mercy in a full and comprehensive way, reaching out to the Bible and Tradition. The experience of the saints and the voice of the last popes are not alien to him. The German cardinal sees mercy as a cure for all problems related to human existence and civilization.

BARMHERZIGKEIT ALS DER SCHLÜSSEL ZUM VERSTÄNDNIS DES CHRISTENTUMS NACH KARDINAL WALTER KASPER

ZUSAMMENFASSUNG

Ziel dieses Artikels ist es, das Geheimnis der Barmherzigkeit als Schlüssel zum Verständnis des Christentums im Lichte der Schriften von Kardinal Walter Kasper darzustellen. Im ersten Teil zeigt der Autor das Verständnis der Barmherzigkeit in anderen Religionen auf. Der zweite Teil ist dem biblischen Bild der Barmherzigkeit gewidmet. Teil drei stellt eine systematische Sicht dieses Geheimnisses dar. Teil vier befasst sich mit neuen Akzenten im Verständnis der Barmherzigkeit im Denken von W. Kasper. Die Schlussfolgerungen, die der Autor aus seinen Analysen zieht, sind folgende: Das Geheimnis der Barmherzigkeit ist in den großen religiösen

Systemen enthalten. Keine Religion vergisst die Armen und Bedürftigen. Die Barmherzigkeit nimmt sowohl in den monotheistischen als auch in den fernöstlichen Religionen einen wichtigen Platz ein. Das biblische Verständnis dieses Themas ist äußerst originell. Sowohl die Texte des Alten als auch des Neuen Testaments zeigen ihre Originalität, indem sie die Aufmerksamkeit auf das Geheimnis eines barmherzigen Gottes und auf Jesus lenken, der auf der Erde wandelte und Barmherzigkeit tat. Indem er sich auf eine reiche kulturell-religiöse Tradition beruft, entwickelt W. Kasper eine Theologie der Barmherzigkeit, die sich vollständig und umfassend auf die Bibel und die Tradition stützt. Die Erfahrung der Heiligen und die Stimme der Päpste der letzten Zeit sind ihm nicht fremd. Der deutsche Kardinal sieht in der Barmherzigkeit ein Heilmittel für alle Probleme der menschlichen Existenz und Zivilisation.

BIBLIOGRAFIA

- Bubel G., *Między tradycją i nowoczesnością*, w: *Leksykon wielkich teologów XX/XXI wieku*, red. J. Majewski, J. Makowski, Warszawa 2003, s. 148–159.
- Byrski M.K., *Spotkanie z hinduizmem*, Warszawa [brw].
- Chrostowski W., *Błogosławieni miłośnicy*, „Rycerz Niepokalanej” 806–807(2023), s. 10.
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości i islamie*, Warszawa 2007.
- Fic L., *Buddyzm w kulturze Zachodu*, Lublin 2016.
- Fic L., *Zbawienie w buddyzmie*, Lublin 2017.
- Flood G., *Hinduizm. Wprowadzenie*, Kraków 2008.
- Franciszek, *Miłosierdzie to imię Boga. Rozmowa z Andreeq Torriellim*, Kraków 2016.
- Gethin R., *Podstawy buddyzmu*, Kraków 2010.
- Pius XII, *Encyklika „Haurietis aquas”* (1955), w: *Opoka* [on-line], https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/encykliki/haurietis_aquas_15051955 (dostęp: 1.10.2024).
- Jan Paweł II, *Encyklika Dives in misericordia*, Kraków 1991.
- Jednakowe słowo dla nas i dla was. List 138. uczonych i zwierzchników muzułmańskich do przywódców chrześcijaństwa*, „Więź” 591(2008), s. 31–54.
- Kasper W., *Jezus Chrystus*, Warszawa 1983.
- Kasper W., *Kościół katolicki. Istota, rzeczywistość, posłannictwo*, Kraków 2014.
- Kasper W., *Miłosierdzie. Klucz do chrześcijańskiego życia*, Poznań 2014.
- Kasper W., *Papież Franciszek. Rewolucja czułości i miłości. Korzenie teologiczne i perspektywy duszpasterskie*, Warszawa 2015.
- Kasper W., *Rzeczywistość wiary*, Warszawa 1979.
- Kasper W., *Śługa radości. Życie i posługa kapłańska*, Kielce 2009.
- Kasper W., *Świadek miłosierdzia. Moja podróż z Franciszkiem*, Ożarów Mazowiecki 2016.
- Kasper W., *Zacznij na nowo. Wielki Post i Zmartwychwstanie*, Poznań 2018.
- Kasper W., *Kościół jako miejsce przebaczenie grzechów*, „Communio” 1(1990), s. 46–55.
- Kasper W., *Kościół jako sakrament jedności*, „Communio” 2(1988), s. 3–9.
- Kasper W., *Kościół jako wspólnota*, „Communio” 4(1986), s. 26–42.
- Kasper W., *Kościół wobec wyzwań postmodernizmu*, „Przegląd Powszechny” 12(1998), s. 278–286; 1(1999), s. 48–58.
- Kasper W., *Między Moskwą a Rzymem*, „Przegląd Powszechny” 6(2002), s. 307–318.
- Kasper W., *Nowe akcenty w rozumieniu służby kapłańskiej*, „Concilium” 1–5(1969), s. 161–170.

- Kasper W., *Relacja między Kościołem powszechnym a Kościołem lokalnym. Przyjacielska polemika z krytyką kard. Josepha Ratzingera*, „Przegląd Powszechny” 10(2001), s. 25–39.
- Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań 2002.
- Kościelniak K., *Chrześcijaństwo w spotkaniu z religiami świata*, Kraków 2002.
- Kudelska M., *Hinduizm*, Kraków 2006.
- Litak E., *Uzupełnienia: Św. Augustyn o zasadzie „extra Ecclesiam nulla salus”*, w: *Szkola Teologii* [on-line], <https://szkolateologii.dominikanie.pl/disputatae/uzupelnienia-sw-augustyn-o-zasadzie-extra-ecclesiam-nulla-salus/> (dostęp: 28.09.2024).
- Majewski J., *Spór o rozumienie Kościoła. Eklezjologiczne uwarunkowania i perspektywy wielkich debat teologicznych na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa [brw.].
- Majewski J., *Teologia na rozdrożu*, Kraków 2005.
- Moskal P., *Religia i prawda*, Lublin 2008.
- Podhorecki N., *Das Absolute in der Geschichte. Koncepcja Objawienia według Waltera Kasperra*, w: *Objawienie Boże w interpretacji współczesnych teologów*, *Studia Theologiae Fundamentalis*, nr I/2010, s. 209–236.
- Podhorecki N., *Jezus Chrystus jako concretum universale w myśli teologicznej Waltera Kasperra*, w: *Jezus Chrystus w refleksji współczesnych teologów*, red. B. Kochaniewicz, Poznań 2013.
- Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, red. H. Zimoń, Lublin 2010.
- Rusecki M., *Traktat o religii*, Warszawa 2007.
- Ryś G., *Skandal miłosierdzia*, Kraków 2015².
- Scarabel A., *Islam*, Kraków 2004.
- Schlingloff D., *Buddyzm. Monastyczna i świecka droga zbawienia*, Warszawa 2004.
- Schönborn Ch., *Miłosierdzie. Niemożliwe staje się możliwe*, Poznań 2010.
- Stietencron H. von, *Hinduizm*, Warszawa 2010.
- Te Deum*, w: *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [on-line], https://pl.wikipedia.org/wiki/Te_Deum (dostęp: 28.09.2024).
- Terlikowski T.P., *Herezja kardynałów*, Kraków 2015.
- Tischner J., *Drogi i bezdroża miłosierdzia*, Kraków 2015.
- Weigel G., *Wiara, rozum i wojna z dżihadyzmem. Wezwanie do działania*, Warszawa 2007.
- Villa L., *Walter Kasper*, [bmw.].
- Zdybicka Z.J., *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988.